

İBN EBÎ ZEMENÎN (324-399/935-1008) ve TEFSİRDEKİ METODU*

Emin Cengiz**

Özet

H. IV. asırda yaşayan İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008), Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerindedir. Müfessirin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* adlı eseri, tebeu't-tâbiîn âlimlerinden olan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinin bir "muhtasarı" hüviyetindedir. O, eseri ihtisar etmekle kalmamış; Yahyâ b. Sellâm'ın tefsir etmediği âyetleri kendisi açıklamış ve birçok yerde yaptığı filolojik tahlillerle esere adeta yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu sayede eser, İbn Ebî Zemenîn'e nisbet edildiği gibi Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin "şerhi" şeklinde de anılmıştır. İbn Ebî Zemenîn'in Endülüs coğrafyasının tefsir ilmindeki ilk temsilcilerinden birisi olması, h. II asırda yaşayan Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini ihtisar ederek günümüze ulaşmasını sağlaması ve tefsirinde uyguladığı metot açısından tefsir geleneğinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm, Kur'ân, Tefsir, Endülüs Tefsiri.

Ibn Abi Zamanin (324-399/935-1008) and His Method of Tafsir

Abstract

Ibn Abi Zamanin (d. 399/1008), who lived in 4th century AH, was one of the early period interpreters of the Andalusian tafsir tradition. The interpreter's Tafsir al-Qur'an al-Aziz is a summary of Yahya b. Sallam's (d. 200/815) tafsir, an interpreter among the Tabi' al-Tabi'in. Ibn Abi Zamanin did not only provide a summary of that tafsir, but also interpreted the verses skipped by Yahya b. Sallam, and had given a new dimension to that tafsir by providing additional philological analysis in many places. For this reason the tafsir is known as the tafsir of Ibn Abi Zamanin, and also were referred to as the commentary of the Yahya b. Sallam's tafsir. Ibn Abi Zamanin has a significant place in the tradition of tafsir in terms of his method because of the fact that he was among the first representatives of tafsir in the Andalusia region and helped the tafsir of Yahya b. Sallam to reach today by summarizing his tafsir, and his method of tafsir.

Keywords: Ibn Abi Zamanin, Yahya b. Sallam, Qur'an, Tafsir, Andalusian Tafsir.

---

* Bu makale, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında hazırladığım "İbn Ebî Zemenîn ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz* Adlı Eserinin Filolojik Açıdan İncelenmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Araştırma Görevlisi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, fatih-emin@hotmail.com.

Giriş

Başlangıçta hadis ilminin bir kolu şeklinde tedvin edilen tefsir, kısa bir süre sonra müstakil bir ilim haline dönüşmeye başladı. Kaynaklar, tefsirin müstakil bir ilim olarak tedvininin ilk defa h. II. asırda, Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)'ın telif ettiği *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i ile başladığını kaydetmektedir.¹ Sufyânu's-Sevrî (ö. 161/777) ve Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirleri ise tedvin döneminin başlarında telif edildiği bilinen diğer eserlerdir.² Endülüs'te ise başlangıç itibariyle doğuya yapılan seyahatler sayesinde oradaki ilmî faaliyetler yakından takip ediliyorken, h. III. asrın ikinci yarısından itibaren özellikle tefsir alanında büyük bir gelişme kaydedilmiş ve önemli âlimler yetişmiştir. Bu coğrafyadaki ilk müfessirlerden olan Bâki b. Mahled'in (ö. 276/889) *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri, muasırı et-Taberî'nin (ö. 310/923) *el-Câmi'u'l-Beyân*'ından daha fazla rağbet görmüştür.

Endülüs'ün altın çağı sayılan h. IV. asırda yaşayan Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Zemenîn (324-399/935-1008) de ilk dönem müfessirlerinden olan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirini ihtisar ederek günümüze ulaşmasını sağlamıştır. O, genel itibariyle eserin aslına sadık kalmaya özen göstermiş ve kendi mülahazalarını “قَالَ مُحَمَّدٌ” ifadesiyle özellikle belirtmiştir.

İbn Ebî Zemenîn'in hayatı ve tefsir metodu hakkında Arap dünyasında birtakım araştırmalar yapılmışsa da ülkemizde Ali Karataş'ın bir makalesi³ ve Saffet Köse'nin *DİA*'de yazdığı bir maddesi⁴ dışında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu makaledeki temel amacımız, Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerinden olan İbn Ebî Zemenîn'in hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgi vermek ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* adlı eseri bağlamında tefsirdeki metodunu ele almaktır. Bu anlamda İbn Ebî Zemenîn'in hayatı, itikâdî ve fikhî mezhebi, ilmî ve edebî kişiliği tanıtılacak, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin İbn Ebî Zemenîn'e intikali ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*'in İbn Ebî Zemenîn'e aidiyeti tartışılacak ve söz konusu eser bağlamında İbn Ebî Zemenîn'in tefsirdeki metodu incelenecektir.

¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2014, s. 526.

² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, Marmara ÜİFAV Yay., 4. Baskı, İstanbul 2008, s. 107-109.

³ Bkz. Ali Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn (324-399/935-1008)”, *Atatürk ÜİFD*. Erzurum 2013, Sayı 40, s. 295-318.

⁴ Bkz. Saffet Köse “İbn Ebû Zemenîn”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 449.

1. İbn Ebî Zemenîn'in Hayatı

Tam adı Muhammed b. Abdillâh b. İsâ b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Zemenîn el-Merî⁵ olan müfessir, daha çok "İbn Ebî Zemenîn" diye meşhur olmuştur.⁶ Kaynaklarda müfessirin 324/936 yılında İlbîre'de⁷ doğduğuna dair ittifak vardır. İbn Ebî Zemenîn, Endülüs'e yerleşen Gatafan kabilesinin kollarından Beni Murre'ye mensuptur.⁸ İbn Beşkuvâl, onun aslen Tenesli⁹ (Cezayirli) olduğunu söylerken,¹⁰ Kâdî İyâz ise onun 'Adveli (Faslı)¹¹ olup Nifze¹² kabilesine mensup olduğunu kaydetmektedir.¹³

İbn Ebî Zemenîn, ilk eğitimini babasından¹⁴ ve İlbîre ulemâsından aldıktan sonra Beccâne¹⁵ ve Kurtuba'daki ulemânın yanında ilim tahsiline devam etmiştir.¹⁶ O, ilim tahsili için Endülüs coğrafyasında yolculuk yapmış, memleketi Meriyye'den Beccâne

⁵ Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, thk. Şerif Ebû'l-'Alâ el-'Adevî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye 1. Baskı, Kahire 2008, II, 126; Lisânu'd-Din İbnu'l-Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta*, thk. Muhammed Abdullâh Ğinân, Mektebetu'l-Hâncî, 1. Baskı, Kahire 1975, III, 172.

⁶ Bkz. Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, vd., Muessesetu'r-Risâle, 11. Baskı, Beyrut 1996, XVII, 188-189; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddîn ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî*, thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983, II, 165-166; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn* thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Baskı, Medine 1997, s. 93-94; Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-'İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnâvût, Mahmud el-Arnâvût, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut 1986, II, 521.

⁷ İlbîre; Endülüs'te Kurtuba'nın güneydoğusuna 90 mil uzaklıkta, Ğirnata'nın da aralarında olduğu şehirlerin oluşturduğu büyük bir bölgenin adıdır. Bkz. Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, I, 244.

⁸ Köse, "İbn Ebû Zemenîn", XII, 449.

⁹ Tenes; Afrika kıtasının en batısında, okyanusa iki mil uzaklıkta yer alan bir bölgedir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 48.

¹⁰ Bkz. İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, II, 126.

¹¹ 'Adve (Fas); 'Advetu'l-Karaviyyîn ve 'Advetu'l-Endülüsiyyîn olmak üzere iki bölgeden oluşur. 'Advetu'l-Karaviyyîn ise h. 391 senesinde, 'Advetu'l-Endülüsiyyîn ise h. 291'de, kurulmuştur. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 230.

¹² Nifze; (kesralı nûn ile yazıldığında) Şatibe'de ikamet eden Beni 'Umeyra ve Beni Mulhân kollarının oluşturduğu büyük bir kabilenin ismidir. Nefze (fethalı nûn ile yazıldığında) ise Mağrib'in bir şehridir. Bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 296.

¹³ Ebû'l-Fadl el-Kâdî İyâz b. Musa es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîb el-Mesâlik*, thk. Muhammed Sâlim Haşim, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1998, II, 259.

¹⁴ Bkz. Muhammed 'Âsif Fikret, "İbn Ebî Zemeneyn", *Dâiretu'l-Me'ârifî Bozorgî İslâmî (Ansiklopedi)*, Tahran 1368, VI, 657.

¹⁵ Beccâne; Endülüs'te yer alan İlbîre bölgesinde bir şehir olup Ğirnata'ya yüz mil uzaklıktadır. Geniş bilgi için bkz. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 339.

¹⁶ ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 189.

ve Kurtuba'ya gitmiştir.¹⁷ O dönemde talebelerin ilim tahsili için Emdülüs'ten Medine, Basra, Kûfe ve Bağdat gibi doğu illerine seyahat etmesi yaygın bir durumken, kaynaklarda İbn Ebî Zemenîn'in bu şekilde doğuya seyahat ettiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Müfessir, daha çok kendi çevresindeki ve Endülüs coğrafyasındaki ulemâdan ders almıştır.¹⁸ İbn Ebî Zemenîn, h. 378 yılında Kurtuba'ya gelince burada pek çok talebe ondan ilim tahsil ettmiştir.¹⁹ Kaynaklar, İbn Ebî Zemenîn'nin rivayetlerini alan, derslerine katılan veya teliflerini nakleden birçok âlim, kadı ve râvinin ismini zikretmektedir.²⁰

Telif ve tedrisatını bir arada yürüten İbn Ebî Zemenîn'in çeşitli ilim dallarında birçok eseri vardır. Bunlardan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, *Kudvetu'l-Ğâzî*, *Muntehabu'l-Ahkâm*, *el-Muğrib* ve *Usûlu's-Sunne* adlı eserleri günümüze ulaşmayı başarmış, haklarında birçok tahkik, inceleme ve araştırma yapılmıştır. Müfessirin kaynaklarda adı geçtiği halde günümüze ulaşmayan eserleri de bulunmaktadır. Bunlar; *Kitâbu's-Şurût 'Alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, *Kitâbu'l-Muhezzeb fî İhtisâr Şerhi İbn Muzeyyen li'l-Muvatta'*, *el-Muştemil fî 'İlmi'l-Vesâik*, *el-Muhezzeb fî'l-Fıkh*, *Edebu'l-İslâm (Âdâbu'l-İslâm)*, *Muntehabu'd-Du'â*, *Hayâtu'l-Kulûb fî'r-Rakâik* ve *'z-Zuhd*, *Unsu'l-Murîdîn*, *el-Mevâ'iz* ve *en-Nasâihu'l-Manzûme* adlı eserleridir.²¹ Ayrıca tabakat kitaplarında, İbn

¹⁷ Ali Said Muhammed el-'Amrî, *el-İhtisar fî't-Tefsîr Dirâsetun Nazariyyetun ve Dirâsetun Tatbikiyyetun 'alâ Muhtasar İbn Ebî Zemenîn li Tefsîri Yahyâ b. Sellâm ve el-Beğaviyyu li Tefsîri's-Sa'lebi* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Kulliyetu'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Suudi Arabistan 2004., s. 106; Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 297.

¹⁸ İbni Ebî Zemenîn'in hocaları için Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, II, 259,260; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 188,189; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, II, 126; Abdusselâm b. Ahmed el-Kenûnî, *Muhtasaru Tefsîri Yahyâ b. Sellâm li Ebî Abdillâh Muhammed İbn Ebî Zemenîn*, (Basılmış yüksek lisans tezi), Matba'atu Altobris, Câmi'atu Karaviyyîn, Tıtvân 2001, s. 147-161; el-'Amrî, *el-İhtisar fî't-Tefsîr*, s. 106-108; 'Abdulcevâd Muhammed el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz* (Baasılmamış yüksek lisans tezi), el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Gazze 2006, s. 18,19; Hanân İbrahim Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû fî't-Tefsîr min Hilâli İhtisârihi li Tefsîr Yahyâ b. Sellâm*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmi'atu Ummu Dermân, Hartûm 2009, s. 7-9.

¹⁹ Bkz. Fikret, "İbn Ebî Zemeneyn", VI, 657.

²⁰ İbn Ebî Zemenîn'in talebeleri için Bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, II, 259,260; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 188-189; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, II, 126; el-Kenûnî, *Muhtasaru Tefsîri Yahyâ b. Sellâm*, s. 162-181; el-'Amrî, *el-İhtisar fî't-Tefsîr*, s. 108-110; el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 19-20; Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû*, s. 9-10.

²¹ Eserlerine dair geniş bilgi için bkz. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, II, 260; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyât el-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, I. Baskı, Beyrut 2003, VIII, 807; İbn Beşkuvâl, *Kitâbu's-Sıla*, II, 127; Salâhuddîn Halîl b. Eybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût, Tezekkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, I. Baskı, Lübnan 2000, III, 260; İbn Farhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Dâru't-Turâs li't-Tab'i ve'n-Neşr, Kahire [ts.], II, 233; Muhammed b. Muhammed b.

Ebî Zemenîn'in daha çok zühd ve hikmet konularında yazdığı birtakım şiirlerinden de söz edilmektedir.²²

İbn Ebî Zemenîn, itikatta Ehl-i sünnet ve selef ulemânın çizgisine bağlı olup²³ fıkhıta ise Mâlikî mezhebine mensuptur.²⁴ O, yetmiş beş yaşındayken h. 399/1008²⁵ senesinin Rebiyülâhir ayında²⁶ İlbîre'de vefat etmiştir.²⁷

2. İbn Ebî Zemenîn'in Tefsiri ve Uyguladığı Tefsir Metodu

2.1. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz'in Genel Özellikleri

Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz ve Huve Muhtasarü Tefsîri Yahyâ b. Sellâm: Diğer adı *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn* olan bu eser, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin bir muhtasarıdır. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsiri, ilk dönem İslâmî ilimleri toplayan bir ansiklopedi mahiyetinde olup sahabe, tabiûn ve selef ulemânın fikirlerini dercetmiştir. Eser, çeşitli isnad yolları ile Kuzey Afrika, Mısır, Bağdat ve Endülüs'te yayılmışsa da bir bütün olarak günümüze ulaşmamıştır.²⁸ Eserden günümüze ulaşan bazı parçalar Tunus'ta bulunmakta olup bunlar tam bir Kur'ân tefsiri meydana getirecek durumda değildir. Cerrahoğlu, bu kısımların yaklaşık olarak Kur'ân'ın üçte birlik bir kısmının tefsiri olduğunu bildirmektedir.²⁹ Söz konusu parçaları bir araya toplayıp tahkik eden Hind Şelebî, 2004 yılında bu tefsiri iki cilt halinde yayınlamıştır.³⁰ Ancak bu tefsir tam olmayıp sadece Nahl sûresinden Sâffât sûresine kadar olan kısmı içermektedir. Dolayısıyla Yahyâ b. Sellâm'ın söz konusu tefsirlerinin günümüze ulaşmasında,

---

Ömer b. Kâsım Mahlûf, *Şeceratu'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Abdulmecîd Hayâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2002, I, 151; el-Kenûnî, *Muhtasarü Tefsîri Yahyâ b. Sellâm*, s. 162-181; el-'Amrî, *el-İhtisar fî't-Tefsîr*, s. 111-114; el-Estal, *Menhecü'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 24; Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecühû*, s. 11.

²² Köse, "İbn Ebû Zemenîn", XII, 449.

²³ el-Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-Medârik*, II, 261.

²⁴ Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, (Riyad: Câmi'atu Melik Suud, 1991), I, 107.

²⁵ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVII, 188; Celâleddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, 1. Baskı, Kahire 1976, s.104; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm (Kâmûs Terâcim)*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut, 2002, VI, 227.

²⁶ el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab*, II, 521; İbnu'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 174.

²⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 227; Muhammed 'Abdulvahhâb Hallâf, "el-Fakîh İbn Ebî Zemenîn ve Mahtûtatu Muntehabu'l-Ahkâm", *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, Kuveyt 1986, XXX/1, s. 212.

²⁸ Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 308.

²⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 241.

³⁰ Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2004.

hakkında yazılan muhtasarlar ve kendisinden yapılan alıntılarının büyük rolü vardır. Zira *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*'ın muhakkiki Hind Şelebî, eseri tahkik ederken okunmasında zorlandığı ifadeleri, İbn Ebî Zemenîn ve Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin söz konusu esere dair telif ettikleri muhtasarlarından faydalanarak tespit ettiğini ifade etmektedir.³¹ Cerrahoğlu, Ebu'l-Mutarrif el-Kanâzi'î diye bilinen Abdurrahman b. Mervân el-Kurtubî'nin de eseri ihtisar ettiğini aktarmış,³² ancak Hanân İbrahim Abdullah bu muhtasarın kaybolduğunu bildirmiştir.³³

İbn Ebî Zemenîn, Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini ihtisar etmekle kalmamış, esere yapmış olduğu eklemeler ve içerisinde temas ettiği dil mülahazaları ile ona adeta farklı bir boyut kazandırmıştır.³⁴ Hatta esere yaptığı katkı ve eklemeler sayesinde Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin “şerhi” şeklinde nitelendiği de olmuştur.³⁵ Bunun yanı sıra İbn Ebî Zemenîn'in söz konusu tefsir üzerindeki tasarrufları sayesinde eserin kendisine nisbet edilerek *Tefsîru İbni Ebî Zemenîn* şeklinde anıldığını ve bu isimle basıldığını da görmekteyiz. Söz konusu tefsir, 2002 yılında beş cilt,³⁶ 2003 yılında ise iki cilt³⁷ olarak tahkik edilip basılmıştır.

Eserin günümüze ulaştığı kesin olarak bilinen ve tahkik çalışmalarına kaynaklık eden iki yazma nüshası vardır: Birincisi; Fas'taki Hizânetu'l-Karaviyyîn külliyesinde (nr. 40/34) yer alan nüshadır. Bu nüsha diğerine göre daha fazla yıpranmış olmasına rağmen, tefsirin tamamını içerdiği için günümüzde yapılan her iki tahkik çalışmasında

³¹ Bkz. Hind Şelebî, *Muhakkikin girişi (Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* içinde s. 7-46 arası), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2004, I, 33.

³² Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirine dair geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Yahyâ İbn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara ÜİF Yay., Ankara 1970, s. 60-163; Cerrahoğlu, “Yahyâ İbn Sellâm” *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 264; Şelebî, “*Muhakkikin girişi*”, I, 14-34.

³³ Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû*, s. 19.

³⁴ Mustafa Abdurrahman Havle, *İntikâât İbn Ebî Zemenîn et-Tefsîriyye fî Dav'i Ekvâli Eimmeti't-Te'vîl Dirâsetun Tefsîriyyetun Mukâranetun fi'l-Eczâ' 10-12 mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Basılmamış doktora tezi), Câmi'atu Ummu Dermân el-İslâmiyye Kulliyetu Dirâsâtî'l-'Ulyâ Kulliyetu Usûli'd-Dîn Kısmı't-Tefsîr ve 'Ulûmu'l-Kur'ân, Sudan 2012, s. 39.

³⁵ Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Basılmamış doktora tezi), Süleyman Demirel ÜSBE. Temel İslam Bilimleri Abd., Isparta 2009, s. 73.

³⁶ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz li İbn Ebî Zemenîn*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı, Kahire 2002; Bu eser aynı yayınevinden, aynı sene IV cilt olarak da yayınlanmıştır.

³⁷ Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahya İbn Sellâm*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2003.

da ana kaynak olmuştur.³⁸ İkincisi ise İngiltere'deki British Museum'da (nr. 820, Add. 19490) kayıtlı olan nüshadır. H. XII. asırda istinsah edilen bu nüsha, birincisine nazaran daha yeni ve sağlam olmakla birlikte tam olmayıp sadece Şûra 42/12. âyetine kadar olan kısmı içermektedir. Ayrıca içerisinde A'râf sûresinin başından Kehf sûresinin sonuna kadar olan bölüm de mevcut değildir. Dolayısıyla bu nüsha tahkik çalışmalarına birinci dereceden kaynaklık teşkil etmemiştir.³⁹

2.2. Eserin İbn Ebî Zemenîn'e Aidiyeti

Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz'in İbn Ebî Zemenîn'e aidiyeti kesindir. Çünkü eserin günümüze ulaşan ve tahkik çalışmalarına da kaynaklık eden her iki yazma nüshasının kapağında kitabın İbn Ebî Zemenîn'e ait olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır.⁴⁰ Ayrıca İbn Ebî Zemenîn, eserin mukaddimesinde Yahya b. Sellâm'ın tefsirindeki tekrarları özetleyip tefsir edilmeyen âyetleri de kendisinin yorumlayacağını ifade ederken, bir yönüyle söz konusu eserin aslının kime ait olduğuna da işaret etmiştir.⁴¹ Bunun yanında İbn Ebî Zemenîn'in Yahyâ b. Sellâm'a isnadının sabit olması ve aynı isnadla *Usûlu's-Sunne* adlı eserinde de pek çok hadisi nakletmesi⁴² ve ondan da İmâm Ebû 'Amr ed-Dâni (ö. 444/1053) *es-Sunenu'l-Vâride fi'l-Fiten* adlı eserinde bu isnad ile pek çok hadis nakletmesi,⁴³ eserin İbn Ebî Zemenîn'e aidiyetini desteklemektedir.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Carl Brockelman, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Arapçaya çev. Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, 4. Baskı, Kahire 1977, II, 16; Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, I, 108; Köse, "İbn Ebû Zemenîn", XII, 449; Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk* (İbn Ebî Zemenîn'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, adlı eserinin içinde 5-101.), thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. 'Ukkâşe ve Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1. Baskı, Kahire 2002, I, 70-71; Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahya İbn Sellâm*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2003, I, 3.

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Brockelman, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, II, 16; Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, I, 108; Köse, "İbn Ebû Zemenîn", XII, 449; 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 71-72; Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 3.

⁴⁰ Örneğin Fas'taki yazma nüshasının kapağında "*Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*" ibaresi yazılıdır. Kitabın tanıtımında ise "*İbn Sellâm Ebû Zekeriya Yahyâ et-Temîmî'nin (ö. 200) tefsirinin muhtasarıdır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Zemenîn'in (ö. 399) yazdığı muhtasardır.*" ifadesi yer almaktadır. Söz konusu ifadeler için bkz. 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 70-72.

⁴¹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 9.

⁴² İbn Ebî Zemenîn'in *Usûlu's-Sunne* adlı eserinde Yahyâ b. Sellâm'dan naklettiği hadislerle örnek olarak bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Usûlu's-Sunne*, s. 41, 80, 100, 132, 159, 247.

⁴³ ed-Dâni'nin *es-Sunenu'l-Vâride fi'l-Fiten* adlı eserinde bu isnad ile naklettiği hadislerle örnek olarak bkz. Ebû 'Amr Osman b. Saîd el-Mukri' ed-Dânî, *es-Suneni'l-Vâride fi'l-Fiten ve Ğavâilihâ ve's-Sâ'ati ve Eşrâtihâ*, thk. Rıdâullâh b. Muhammed İdris el-Mubârekfûrî, Dâru'l-'Âsime, 1. Baskı, Riyad 1416, III, 645, 623, 726, 764, VI, 1263.

Ayrıca İbn ‘Atiyye (ö. 541/1147), el-Kurtubî (ö. 671/1273) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi pek çok müfessir eserlerinde İbn Ebî Zemenîn’in tefsirinden alıntılar yapmışlardır.⁴⁴ Yine Ebû ‘Amr ed-Dânî ve İbn Battâl gibi muhaddisler de eserlerinde İbn Ebî Zemenîn’in tefsirindeki rivayetlerden nakiller yapmışlardır.⁴⁵ Bunların yanı sıra eserlerinde müellife yer veren tabakat ve teracim kitaplarının hemen hemen hepsinde söz konusu tefsirin İbn Ebî Zemenîn’e nisbet edilmesi, eserin aidiyeti hususunda şüphe bırakmamaktadır.

Tefsirin İbn Ebî Zemenîn’e aidiyeti kesin olduğu gibi Yahyâ b. Sellâm’a isnadı da sahihtir. Zira İbn Ebî Zemenîn, tefsirinin mukaddimesinde Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinin kendisine ulaştığı iki isnadı şöyle sıralamaktadır. “*Birinci isnad; Babam (Ebû Muhammed İbn Ebî Zemenîn), Ebû’l-Hasan Ali b. el-Hasan, Ebû’l-Hasan, Ebû Dâvûd Ahmed b. Mûsâ, Ebû Dâvûd, Yahyâ b. Sellâm şeklindedir. İkinci isnad ise Babam, Ebû’l-Hasan Ali İbnu’l-Hasen, Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ b. Sellâm, Muhammed b. Yahyâ b. Sellâm, Yahyâ b. Sellâm’dır.*”⁴⁶ Birinci isnad daha fazla kullanıldığı gibi tefsirin çoğunluğu da bununla gelmiştir.⁴⁷

2.3. İbn Ebî Zemenîn’in Tefsir Metodu

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinin mukaddimesinde Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde oldukça sık olan tekrarları ve bazı uzun hadisleri özetleyerek okuyucu için daha kolay anlaşılmasını sağladığını bildirmiştir. Bunun yanında başta dil ve kıraat alanlarında olmak üzere Yahyâ b. Sellâm’ın tefsir etmediği, eserde yer almayan bazı konularda da birtakım ilaveler yaptığını kaydetmiştir.⁴⁸ Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus da müfessirin esere yaptığı ilavelerin hepsinin başında “*قَالَ مُحَمَّدٌ*” ibaresini kullanarak söz konusu eklemeyi kendisinin yaptığını özellikle belirtmesidir.

⁴⁴ Örnek için bkz. Ebû Muhammed ‘Abdülhak b. Ğâlib İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru’l-Vecîz*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı Beyrut 2002, s. 181; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’u li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Türkî, Muhammed Rıdvan ‘Araksûsî, Muessesetu’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 2006, I, 278; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelusî, *el-Bahru’l-Muhît*, thk. ‘Âdil Ahmed Abdulmevcûd, vd., Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1993, II, 120.

⁴⁵ Örnek için bkz. ed-Dânî, *es-Suneni’l-Vâride fi’l-Fiten*, IV, 764-765, VI, 1282-1283; Ebu’l-Hasen Ali b. Halef İbn Battâl el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Yâsir b. İbrahim, İbrahim İbnu’s-Sabîhî, Mektebetu’r-Ruşd, 2. Baskı, Riyad 2003, IX, 355.

⁴⁶ Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 9.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. ‘Ukkâşe, “*Mukaddimetu’t-Tahkîk*”, I, 65-68.

⁴⁸ Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 9.

İbn Ebî Zemenîn, Kur'ân'ı baştan sona kadar bütün sûre ve âyetleri mushaftaki tertip sırasına göre ele almıştır. Müfessir önce birkaç âyetten oluşan bir pasajı yazmış, ardından bu pasajda gerekli gördüğü yerleri tefsir etmiştir. O, bütün pasajı âyet âyet veya kelime kelime tefsir etmeyip yoruma ihtiyaç hissettiği veya açıklanmasında fayda müalahaza ettiği kısımları tefsir etmiştir. Dolayısıyla ele aldığı pasajı kelimelerden veya cümlelerden oluşan parçalar halinde zikredip yorumlamaya çalışmıştır. Bu anlamda İbn Ebî Zemenîn'in dikkatimizi çeken tefsir metodlarını başlıklar halinde ele almak istiyoruz.

2.3.1. Âyeti Âyetle Tefsir Etmesi

İbn Ebî Zemenîn, zaman zaman Kur'an'ı Kur'ân ile tefsir etme yoluna gitmiştir.⁴⁹ Müfessir, bu yöntemi çok sık kullanmasa da bazen Kur'ân'da geçen kelimelerin manalarını açıklamak, kıraat vecihleri arasında yaptığı tercih sebebini delillendirmek veya gramere dair bir meseleye dikkat çekmek için onu açıklar mahiyetteki veya ona denk gelecek bir başka âyeti zikrettiği olmuştur.

Örneğin o, (وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذَا جَاءَ رَسُولُهُمْ قُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ..) “Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri onlara geldiğinde aralarında adaletle hükmedilir.”⁵⁰ âyetini, Zümer 39/69'daki (..وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ..) “Peygamberler getirilir” ifadesiyle tefsir etmiştir.⁵¹ Aynı şekilde müfessir, (الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا..) “O, sizin için yeryüzünü bir döşek kıldı.”⁵² âyetindeki فِرَاشًا kelimesini, bir başka ayette geçen (وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَفْكًَا..) “Göğü de korunmuş bir tavan yaptık.”⁵³ ifadesiyle tefsir etmiştir. Yine o, (يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ) “Ey İsrâiloğulları! Size vermiş olduğum nimetlerimi anın ve bana vermiş olduğunuz sözünüzde durun ki, ben de size vermiş olduğum sözümde durayım. Sadece benden korkun.”⁵⁴ âyetinde geçen فَرَاشُونَ ifadesini, bir sonraki âyette geçen (..وَأَيُّهَا فَاتَّقُونِ) “Bana karşı gelmekten sakının.”⁵⁵ ifadesiyle tefsir etmektedir.⁵⁶ Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi müfessir, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etmeyi bir metot olarak benimseyip eserinde uygulamıştır.

⁴⁹ Havle, *İntikâât İbn Ebî Zemenîn*, s. 41.

⁵⁰ Yûnus 10/47.

⁵¹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 345.

⁵² Bakara 2/22.

⁵³ Enbiyâ 21/32.

⁵⁴ Bakara 2/40.

⁵⁵ Bakara 2/41.

2.3.2. Âyeti Hadisle Tefsir Etmesi

Âyeti hadisle tefsir etme yöntemi İbn Ebî Zemenîn'in tefsirinde kullandığı bir diğer metottur. Müfessir, hadis rivayetlerini çoğunlukla Yahyâ'dan alarak nakletmiştir. Birçok konuda olduğu gibi bu hususta da ihtisar metodunu uygulayan müfessir, genellikle senedin içindeki ravilerin bir kısmını⁵⁷ veya tamamını hazf ederek nakletmiştir.⁵⁸ Örneğin müellif bazen bu rivayetlerin senedini tamamen hazfedip “ قَالَ بَعْضُهُمْ ” veya “ ذَكَرُوا ” ifadesinin ardından doğrudan nakletmiştir.⁵⁹ Muallak diye isimlendirilen bu tür hadisler sıhhat şartlarından biri olan senedin ittisaline muhalif olduğundan merdud hükmündedir.⁶⁰ Müfessir bu hadisleri; âyetlerin tefsiri, sebab-i nüzûl, fedâilu'l-Kur'ân, kıraat vecihlerini beyan etmek ve kelimelerin lügavî anlamlarına işaret etmek gibi amaçlarla nakletmiştir.⁶¹ Bu anlamda tefsirde sahih, hasen ve zayıf diye nitelendirilen rivayetlere rastlanabilmektedir.⁶² el-Estal, mevzu hadislerin tasnif edildiği bir dönemde yaşayan İbn Ebî Zemenîn'in tefsirinde zayıf hadislere yer verilmiş olmasını tenkid etmiştir.⁶³ Yine müfessirin es-Suddî (ö. 127/745)⁶⁴ ve el-Kelbî (ö. 146/763)⁶⁵ gibi haklarında sika olmadıklarına dair birtakım kanaatler bulunan kişilerden birçok rivayet nakletmesi eleştiriye konu olmuştur.⁶⁶ Ali Karataş'a göre bu tür konularda toptancı bir yaklaşımla reddetme yoluna gidilmemelidir. Zira el-Kelbî'nin tüm nakilleri ve tefsiri problemlili olmadığı gibi bazı görüşleri sahibine isnat etmemesi sadece İbn Ebî Zemenîn'e has bir durum değildir. Dolayısıyla sağlıklı bir değerlendirme için eleştiriye konu olan bu tür meselelerin ayrıntılı bir şekilde araştırılması gerekmektedir.⁶⁷ Ayrıca kanaatimizce müfessirin rivayetlerin isnad zincirini

⁵⁶ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 24.

⁵⁷ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 184; II, 526.

⁵⁸ 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 40.

⁵⁹ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 22,69.

⁶⁰ Mahmud et-Tahhân, *Tefsîru Mustalahi'l-Hadis*, Mektebetu'l-Me'ârif, 9. Baskı, Riyad 1996, s. 70.

⁶¹ Bkz. 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 41-42.

⁶² Havle, *İntikâât İbn Ebî Zemenîn*, s. 41.

⁶³ el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 17.

⁶⁴ Müfessirin, es-Suddî'den naklettiği rivayetlere örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 17, 55, 63.

⁶⁵ Müfessirin, sebab-i nüzûle dair el-Kelbî'den naklettiği rivayetlere örnek olarak bkz. Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 113, 203, II, 336, 551.

⁶⁶ 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 61; el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 247; Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği”, s. 315.

⁶⁷ Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği”, s. 315.

zikretmemesi veya kısaltarak nakletmesi, muhtasar bir tefsir olan eserinde birçok konuda uyguladığı ihtisar yönteminden kaynaklanmaktadır.

Söz konusu tefsirde yer alan hadislerin sened ve metin açısından değerlendirilmesi veya tefsir ilmi bağlamında ele alınması konumuzun sınırlarını aşacaktır. Biz burada müfessirin âyetleri hadislerle açıklama yöntemine örnek vermekle yetineceğiz: Örneğin o, (إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا) “*İman edip salih ameller işleyenlerin konakları Firdevs cennetleridir.*”⁶⁸ âyetinde geçen الْفِرْدَوْسِ kelimesini, Ebû Hureyre’den nakledilen şu hadisle açıklar:⁶⁹ “عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ صَالِحِ مَوْلَى التَّوَّعَمَةِ، “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: الْفِرْدَوْسُ جَبَلٌ فِي الْجَنَّةِ تَنْفَجِرُ مِنْهُ أَنْهَارُ الْجَنَّةِ” (Yahyâ, İbrahim b Muhammed’ten, o da Et-Tev’eme’nin mevlâsı Sâlih’ten, o da Ebû Hureyre’den rivayetle şöyle der: el-Firdevs, cennette yer alan bir dağ olup ondan cennetin nehirleri fışkırır.)⁷⁰ Müfessir, âyette geçen الْفِرْدَوْسِ kelimesinin anlamını hadisten getirdiği delille açıklamıştır Yine o, الْفِرْدَوْسِ kelimesinin geçtiği Mu’minûn 40/11. âyette de aynı hadisi tekrarlamıştır.⁷¹ İbn Ebî Zemenîn, tefsirin mukaddimesinde Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinde çokça tekrarın olduğunu dile getirerek bu tekrarların okuyucu için meşakkate sebep olduğuna işaret etmiştir. Ancak kendisinin de burada olduğu gibi bazen tekrara düştüğü olmuştur.

2.3.3. Sahabe ve Tâbiûn Kavline Yer Vermesi

Eser, muhtevasında barındırdığı sahabe ve tabiûn nakilleri açısından zengin bir kaynaktır. Nitekim söz konusu tefsirde, garîb lafızların izahına dair Hz. Peygamberin beyanatlarının yanında, İbn ‘Abbâs (ö. 68/687-688),⁷² Mucâhid (ö. 103/721),⁷³ el-Hasen (ö. 110/728)⁷⁴ ve Said b. Museyyeb (ö. 94/713)⁷⁵ gibi sahabe ve tabiûndan nakledilen pek çok rivayet yer almaktadır. Hatta müfessirlerin, rivayetlerine temkinli yaklaştığı el-

⁶⁸ Kehf 18/107.

⁶⁹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 499.

⁷⁰ Buhârî, söz konusu hadisi benzer ifadelerle nakleder. Bkz. Buhârî, Cihâd ve Sîre 4; Tevhîd 22.

⁷¹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 37.

⁷² Hayatına dair Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, III, 331-359; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, II, 658-665; el-Edirnevî, *Tabakâtu’l-Mufessirîn*, s. 3; İ. Lütü Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullâh b. Abbas b. Abdülmuttalib”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 76-79.

⁷³ Hayatına dair Geniş bilgi için bkz. el-Edirnevî, *Tabakâtu’l-Mufessirîn*, s. 11; Muhammed Fatih Kesler, “Mucâhid b. Cebr”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 442-443.

⁷⁴ Hayatına dair Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, IV, 563-588; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 226; el-Edirnevî, *Tabakâtu’l-Mufessirîn*, s. 13; Âdil Nuveyhid, *Mu’cemu’l-Mufessirîn min ‘Asri’l-İslâm ve hatte’l-‘Asri’l-Hâdir*, Muessesetu Nuveyhid es-Sakâfiyye, 3. Baskı, Beyrut 1988, I, 148.

⁷⁵ Hayatına dair Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, IV, 217-246; M. Yaşar Kandemir, “Saîd b. Müseyyeb”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXIV, 563-564.

Kelbî'nin rivayetlerini dahi, sahih bir isnada dayandıklarından dolayı nakletmekten çekinmemiştir. Bu da Müfessirin daha çok nakle önem verdiğini, bir muhaddis gibi rivayetlerin tenkidine girişmediğini göstermektedir.⁷⁶ Bu rivayetlerin çoğunu Yahyâ b. Sellâm'dan rivayet ettiği gibi bazen de Yahyâ'yı zikretmeden⁷⁷ doğrudan ashab ve tâbiûnun ismini zikrederek naklettiği olmuştur.

Örneğin müfessir, Nisâ 4/127. âyetinin iniş sebebine dair sahabeden nakledilen şu rivayeti aktarmaktadır: *“Yahyâ, Sufyân'dan, o da Simâk b. Harb'tan, o da 'Ar'ara'dan, o da Ali b. Ebî Tâlib'den rivayetle, bu âyetle ilgili şöyle dedi: Zengin bir kadın, yetim olarak amcasının oğlunun riayetinde kalınca erkek bu kadınla güzel olmadığı için hem evlenmeyip hem de mirasından mahrum olmamak için başkasıyla evlenmesine mani olurdu. İşte bu âyet, böyle bir uygulamayı engellemek için inmiştir.”*⁷⁸

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde sebab-i nüzûl de dâhil olmak üzere pek çok konuda tâbiûn rivayetlerine başvurmuştur. Örneğin el-Hasen ve Katâde'den rivayetle En'âm 6/93. âyetin Museylemetu'l-Kezzâb için indiğini nakletmektedir.⁷⁹ Tefsir alanında sahabe ve tabiûnun görüşlerine de yer veren müfessir, bu anlamda en fazla Hasan-ı Basrî'nin görüşlerini nakletmiştir. Sahabe ve tabiûn dışındaki müfessirlerin isimlerini ise zikretmemiştir.⁸⁰

2.3.4. Kıraat ve Lehçelere Yer Vermesi

Kıraat ilmi açısından zengin olan söz konusu tefsirde başta Nâfi''in kıraati olmak üzere kıraat-ı seb'adan birçok rivayet nakledilmiştir. Eserde bunlarla iktifa edilmeyip kıraat-ı aşereden, Medine, Hicaz ve Basra ehlinin kıraatlerinden de rivayetlere yer verilmiştir. Yine kıraatler konusunda müfessirin, mütevâtirin yanında şâz ve zayıf kıraatleri de naklettiği olmuştur. Bu nakilleri yaparken kıraatin sıhhatine dair bir açıklama yapmayan müfessir çoğu zaman söz konusu kıraatin kime ait olduğunu da belirtmemiştir. O, kıraatleri genellikle lügat, sarf ve nahiv ilmî bağlamında delil olarak

⁷⁶ el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 74.

⁷⁷ Sebeb-i nüzûle dair Yahya'yı zikretmeden direk ashabdan naklettiği rivayete örnek olarak bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 25,

⁷⁸ Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, 178.

⁷⁹ Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 236.

⁸⁰ el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 64; Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği”, s. 312.

kullanırken,⁸¹ âyetlerle ilgili nakledilen bütün kıraat vecihlerini ise zikretmemiştir. Müfessirin kıraatleri derece bakımından bir ayrıma tabi tutmaması eleştiriye neden olmuşsa da eserin kıraatleri sonraki dönemlere nakletmesi, kıraatlerin hem muhafazası ve intikali hem de ilim dünyasına kazandırılması anlamında önemli bir kazançtır.⁸² Ayrıca birçok yerde müfessirin i'râb şekillerini de "kıraat" ıstılahıyla ifade etmesi, bu ifadenin geçtiği yerlerde kıraat vecihleri mi yoksa i'râb şekilleri mi kastedildiği hususunda iltibasa sebep olmuştur. Örneğin yedi kıraat imamı Bakara sûresinde toplamda on bir kelimenin farklı kıraat vecihlerinden söz ederken İbn Ebî Zemenîn ise toplamda on dokuz kelimenin kıraati üzerinde durmaktadır. Müfessirin, kıraati üzerinde durduğu ifadeler incelendiğinde bunların altı tanesi⁸³ hakkında kıraat imamlarının herhangi bir beyanının olmadığı, ancak tefsirlerde söz konusu kelimelerin i'râb vecihleri üzerinde durulduğu görülmektedir. Dolayısıyla buralarda müfessirin "kıraat" ıstılahıyla kelimelerin i'râb vecihlerini de kastettiği anlaşılmaktadır.

Arap lehçelerine hâkim bir müfessir olan İbn Ebî Zemenîn, kelimelerin manalarını delillendirirken çoğu zaman Arapların kullanımından istifade etmiştir. O, bu sayede birçok lehçeyi zikretmiş ve onlardan istişhâta bulunmuştur. Müfessir lehçeleri zikrederken genellikle "فِي لُغَةٍ.." veya "فِي لِسَانِ.." ifadelerini kullanmıştır. Bazen de "قَرَأَ.." demek suretiyle, söz konusu okuyuşun hangi lehçeye ait olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda müfessirin zikrettiği lehçelerin bazıları; Hicâz,⁸⁴ Ezd-i Şenûa,⁸⁵ Kinâne,⁸⁶ Tayy,⁸⁷ Benî Temîm,⁸⁸ Yemen,⁸⁹ Necd,⁹⁰ Hicr⁹¹ ve en-Neha'dır.⁹²

⁸¹ Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû*, s. 27; 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 57; Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 312.

⁸² Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 316.

⁸³ Söz konusu kelimeler şunlardır: فَيَضْفُ مَا فَرَضْتُمْ، فِيمَسَاكُ بِمَعْرُوفٍ، نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ، لَا شَيْئَةَ، فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ، مَلِكًا نُفَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ. Bkz. Bakara 2/38, 71, 133, 229, 237, 246.

⁸⁴ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 19, 383, 414, II, 377, 512.

⁸⁵ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 363, 386.

⁸⁶ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 521.

⁸⁷ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 19, II, 196.

⁸⁸ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 19, II, 343, 377, 512.

⁸⁹ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 5, 367.

⁹⁰ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 414.

⁹¹ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 232.

⁹² Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 404.

Müfssir bazen bir kelimenin farklı manalarını verdikten sonra “وفيه لغات أخرى” (Bunda başka lehçeler/okuyuşlar da vardır.),⁹³ “وهي لغة لبغض العرب” (Bu okuyuş, bazı Arapların lehçelerinde vardır.),⁹⁴ demek suretiyle başka lehçelerdeki farklı okuyuş ve telaffuzlara işaret etmiştir.

2.3.5. Arap Dilinin Olanaklarından İstifade Etmesi

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde nahiv ve sarfa dair meselelere bolca değinmiştir. O, fiillerin kök, çekim ve iştikaklarına dair pek çok konuda izahlar yapmıştır. Aynı zamanda müfessir, Kur’ân nassında karşılaşılan birtakım muğlak ve müşkil ifadelerin beyanında sık sık i’râb vecihlerine değinmiş; böylece çeşitli i’râb vecihlerinin mana üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak tefsirin tamamında bu yöntemi kullandığı söylenemez. Dolayısıyla bu tefsir, lugavi tefsir kategorisinde değerlendirilemez. Müfessirin sadece gerek gördüğü yerlerde dil mülahazalarına girmesi, eserin muhtasar olması ve sözün uzatılmak istenmemesiyle ilgili olabilir.

İbn Ebî Zemenîn, mutekaddimûn dilciler gibi şiirle istişhâda önem vermiş; ancak şiir şevahidlerini çok sık kullanmamıştır. Zira bazen onlarca sayfada bile tek bir beyite rastlanmamaktadır. İstişhadların çoğu sarf, nahiv, lügat, kıraat ve mana ile ilgilidir. Bu anlamda şiirle istişhâdı en fazla kelimelerin lügavî manalarını delillendirirken kullanan müfessir, birçok dil ve tefsir âliminin, şiirleriyle istişhâd edilmesine ittifakla cevâz verdiği ilk üç tabaka (kudemâ) şairlerin şiirleriyle istişhâtta bulunurken, dördüncü tabaka (muvelledûn/muhdesûn) şairlerin şiiriyle istişhâd etmemiştir.⁹⁵

İbn Ebî Zemenîn, dil ve lügat alanında ise ilk dönem dilcilerini referans almıştır. O, birtakım sarf, nahiv ve i’râb meselelerinde kendinden önceki dilcilerden sık sık nakiller yapmış; ancak aldığı görüşün kime ait olduğunu nadiren zikretmiştir. Bu anlamda Basra, Kûfe ve Bağdat dil ekollerine mensup pek çok dilcinin görüşüne yer veren müfessir, bir dilci olarak en fazla ez-Zeccâc’ın (ö. 311/923) görüşlerini nakletmiştir. Nahiv ekolü olarak da çoğunlukla Basra dil ekolüne temayül gösteren müfessir,⁹⁶ sağlam bir delille ortaya konması halinde Kûfe ekolünün prensiplerini de

⁹³ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 388,

⁹⁴ Örnek için bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 23,

⁹⁵ el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 172-173.

⁹⁶ el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 154.

tercih etmekten kaçınmamıştır.⁹⁷ Dolayısıyla hiçbir ekole taassup derecesinde bağlı olmadığı anlaşılan İbn Ebî Zemenîn'in filolojik konularda en çok Basra ekolünün görüşlerine meyletmesi, onun esas aldığı ilkelerin Basra ekolünün prensipleriyle örtüşmesinden kaynaklanmaktadır.

Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz'e bakıldığında müfessirin filolojik konularda bir metot olarak semâ'a son derece önem verdiği anlaşılmaktadır. Örneğin o, birçok yerde “ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ ” (*Arapların kelâmındandır.*),⁹⁸ “ وَهَذَا جَائِزٌ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ ” (*Bu durum Arapların kelâmında câizdir.*),⁹⁹ “ أَصْلُهُ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ .. ” (*Arap kelâmında bunun aslı... şeklindedir.*),¹⁰⁰ “ الْأَجْوَدُ فِي الْعَرَبِيَّةِ .. ” (*Arapçada en uygunu... şeklindedir.*),¹⁰¹ “ وَالْعَرَبِ ” (*Araplar şöyle der.*),¹⁰² “ تَقُولُ الْعَرَبُ .. ” (*Araplar şöyle der.*),¹⁰³ “ عَلَى مَذْهَبِ الْعَرَبِ .. ” (*Arapların anlayışına göre.*)¹⁰⁴ gibi ifadeler kullanarak Arapların kelâmını referans göstermiştir.

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde belâğata çok fazla yer vermemiştir. Bu durum onun yaşadığı dönem itibariyle belâğat ilminin teşekkülünü henüz tamamlamamış olması ve Endülüs coğrafyasında yaygınlık kazanmamış olmasıyla izah edilebilir. Zira müfessirin kullandığı birtakım belâğat ıstılahlarının yerli yerine oturmadığı veya birbirinin yerine kullanıldığı müşahede edilmiştir. Örneğin müfessir, Bakara 2/223. âyetindeki belâğat sanatını kinaye olarak değerlendirirken,¹⁰⁵ sonraki âlimler bunu teşbih-i belîğ olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰⁶ Dolayısıyla Endülüs'te başlangıç aşamasında olan belâğat ilminin ıstılahlarının söz konusu tefsirde henüz yerli yerine oturmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁷ İbn Ebî Zemenîn'in gramer ve lügat alanındaki kaynakları için ayrıca bkz. Erîc binti Osmân b. İbrahim el-Murşid, *Tatâbuk en-Netâic et-Tasaffuh el-Mesâil es-Sarfîyye ve'n-Nahviyye fî Tefsîr İbn Ebî Zemenîn* (ö. 399) *Cem'an ve Dirâseten* (Basılmamış doktora tezi), Câmi'atu İmâm Muhammed Kulliyetu'l-Luğati'l-'Arabiyye, Riyad 2014, s. 856.

⁹⁸ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 12, 23, 38, II, 40, 83, 94,

⁹⁹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 172.

¹⁰⁰ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 264.

¹⁰¹ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, II, 472.

¹⁰² Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 85, 168, II, 288, 431, 518.

¹⁰³ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 341, 427, 465, 507, II, 16, 23, 283.

¹⁰⁴ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 42, 281.

¹⁰⁵ Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 75.

¹⁰⁶ Bkz. Muhyiddîn ed-Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânihi*, el-Yemâme, Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-İrşâd, 3. Baskı, Beyrut 1992, I, 333.

2.3.6. Tefsirinde Kur'ân İlimlerine Önem Vermesi

Eser, Kur'ân ilimlerine dair nâsih-mensûh, mekkî-medenî, umum-husus, esbâb-ı nüzûl, takdîm-tehîr, isrâiliyat, fedâilu'l-Kur'ân gibi pek çok konuyu ihtiva etmesiyle tefsir ilimleri açısından zengin bir kaynaktır.

İbn Ebî Zemenîn'nin, tefsirinde özellikle kıyasu'l-enbiyâya dair meselelerde isrâiliyatı rahatlıkla kullandığı müşahede edilmiştir. Müfessir, İslâm şeriatına uygun olmayan birtakım isrâilî rivayetleri naklederken okuyucuyu bu anlamda tenbih etmediği gibi söz konusu rivayetlerin batıl olduklarına veya reddine yönelik de hiçbir ifade kullanmamıştır. Bu durum tefsirinde bir kusur sayılmış ve eleştiriye tabi tutulmuştur.¹⁰⁷ Çünkü Endülüs tefsir geleneğinin kabul edilebilecek en önemli özelliklerinden birisi de isrâiliyata karşı mesafeli durmasıdır.¹⁰⁸ Nitekim Endülüs müfessirlerinden olan İbnu'l-'Arabî'nin isrâiliyata karşı hassas davrandığı,¹⁰⁹ İbn 'Atiyye'nin isrâiliyata fazla yer vermediği,¹¹⁰ Ebû Hayyan'ın ise isrâiliyatı kullanan müfessirleri tenkit ettiği¹¹¹ bilinmektedir. Ancak bir rivayet tefsiri özelliği de taşıyan *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*'de bu tür rivayetlerin nakledilmesi gayet doğaldır. Zira bu tür isrâilî rivayetlerin et-Taberî gibi rivayet tefsiri müellifleri tarafından da nakledildiği görülmektedir.¹¹² Bunun yanında söz konusu rivayetlerin batıl olduklarına dikkat çekilmemesi veya reddine yönelik bir ifade kullanılmaması bir eksiklik sayılabilir.

Karataş, İbn Ebî Zemenîn'nin tefsirinde tarihsel açıdan tutarsızlık arz eden ifadelerin de olduğunu belirtmektedir. Örneğin ona göre, Mâ'ûn Sûresi'nin hepsini

¹⁰⁷ Bkz. el-Estal, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 248; 'Ukkâşe, *Mukaddimetu't-Tahkîk*, I, 60-61; el-'Amrî, *el-İhtisar fi't-Tefsîr*, s. 115; Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 313.

¹⁰⁸ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Menhecu'l-Medreseti'l-Endulusiyyeti fi't-Tefsîr*, Mektebetu't-Tevbe, Suudi Arabistan 1997, s. 67; Yunus Ekin, "Endülüs Tefsir Geleneği", *Sakarya ÜİFD*, Sakarya 2001, Sayı: 3, s. 265.

¹⁰⁹ Mustafa Ünver, *Tefsirde Öteki Celâleyn'de İsrailiyyat*, Sidre Yay., Samsun 2008, s. 37.

¹¹⁰ Enise Kutlu, *İbn Atiyye'nin el-Muharrerü'l-Veciz İsimli Eserinde Kur'an İlimleri'ne Yaklaşımı*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül ÜSBE, İzmir 2007, s. 9.

¹¹¹ Bkz. Abdülhamid Birışık, "İsrâiliyat" (Tefsir), *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 201; Karataş, "Endülüs Tefsir Geleneği", s. 305; Geniş bilgi için bkz. Adil Ahmed Abdulmevcûd, vd., "*Mukaddime*" (*Ebû Hayyân el-Endelüsî, el-Bahru'l-Muhît içinde I, 8-144 arası*), thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, vd., *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, 1. Baskı, Beyrut 1993, I, 56,57; Mustafa İbrahim el-Meşîni, *Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelus*, Beyrut 1986, s. 579-586.

¹¹² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 2000, I, 526.

Mekkî kabul eden müfessir, “*Yazıklar olsun o namaz kılanlara!*”¹¹³ âyetinde namaz kılanları “münafik kimseler” olarak tefsir etmesi tarihi vakiyla örtüşmemektedir. Zira o dönemde Mekke’de münafıklardan bahsetmek zordur. Dolayısıyla sûrenin tamamının Mekke’de indiği kabul edilecekse bu ifadeden “müşrik kimseler” anlaşılmalıdır.¹¹⁴ Söz konusu âyette geçen “namaz kılanlar” ifadesini münafıklar şeklinde izah edenler, sûrenin, bu ve bundan sonraki âyetlerinin Medine’de indiğini savunmuşlardır. Aslında bu tartışmaların temel nedeni, karşılaşılan her “salât” sözcüğüne “namaz” anlamı verilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysaki salât sözcüğünün “namaz kılmak” dışında, “dua etmek, yardım etmek, destek olmak” gibi manaları da bulunmaktadır. Bu şekilde yaklaşıldığında ortada ne tarihi bir tutarsızlıktan söz edilecek ne de sûrenin iniş yeriyle ilgili bir tartışma kalacaktır.¹¹⁵

Müfessir, Kur’ân ilimlerine dair birtakım ıstılahları birbirinin yerine kullanmış; umûm-husûs ve mutlak-mukayyedi “nesh” ıstılahı ile ifade etmiştir. Örneğin o, kıtal ve seyf âyetinin¹¹⁶ birçok ayeti neshettiğini belirtmiştir.¹¹⁷ Kanaatimizce bu durum müfessirin nesh ıstılahının sınırlarını çok geniş tutup umûm-husûs ve mutlak-mukayyedi de bu ıstılahın kapsamı içerisinde değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç

İbn Ebî Zemenîn, daha çok bir fakih olarak ün yapmış olsa da Endülüs tefsir geleneğinin ilk dönem müfessirlerinden olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Müfessirin ilim tahsili için doğuya hiç seyahat etmemesi, o dönemde Endülüs’te tefsir ilminin gelişmiş olduğunun bir göstergesidir. Çeşitli ilim dallarında söz sahibi olan ve birçok eseri bulunan müellifin *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz* adlı eseri, Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirinin bir “tehzîbi” niteliğindedir. Zira müfessir, eseri ihtisar etmekle kalmamış, birçok yerde yaptığı filolojik tahliller sayesinde, esere “dirayet tefsiri” özelliği de kazandırmıştır. İbn Ebî Zemenîn’in söz konusu tefsiri bölgenin tefsir anlayışı hakkında

---

¹¹³ Mâ’ûn 107/4.

¹¹⁴ Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği”, s. 314.

¹¹⁵ “Salât” sözcüğünün manaları ve Mâ’ûn sûresi bağlamındaki yorumuna dair bkz. Mesut Okumuş, “Semantik ve Analitik Açıdan Kur’an’da “Salat” Kavramı”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/6, (2004/2), s. 1-30.

¹¹⁶ Tevbe 9/5, 36.

¹¹⁷ Karataş, “Endülüs Tefsir Geleneği”, s. 314; Örneğin müfessire göre göre A’râf 7/180, Sâffât 37/178, Şûrâ 42/37, 43 gibi âyetler kıtal âyeti ile neshedilmiştir; Bkz. Zemenîn, *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn*, I, 279, II, 222, 281, 282.

fikir vermesi ve h. II asırda yaşayan Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin günümüze ulaşmasını sağlaması açısından büyük bir öneme sahiptir.

İbn Ebî Zemenîn, tefsirinde takip ettiği metodu neredeyse hiç bozmadan eserin tamamında uygulamıştır. O, Kur'ân'ı baştan sona kadar ele alıp gerek gördüğü yerleri tefsir etmiş; bu işlem esnasında Kur'ân'ı Kur'ân'la, sünnetle, sahabe ve tâbiûn sözleriyle tefsir etme yoluna gitmiş; ancak rivâyet malzemesini sened ve metin bakımından tenkide tabi tutmamıştır. Bunun yanında müfessir, Kur'ân'ın dil bilimleriyle tefsirine büyük önem vermiş; belâğat ilmine ise fazla yer vermemiştir. Bu durum o dönemde Endülüs coğrafyasında belâğat ilminin henüz teşekkülünü tamamlamamış ve yaygınlık kazanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Müellif itikâdî ve fikhî meselelerde karşı görüşleri inkâr etmeye veya çürütmeye kalkışmamıştır. Sadece kendisinin de benimsediği Ehl-i sünnet akidesine uygun görüşleri zikretmekle iktifa etmiştir. Eserde birtakım ıstılahların yerli yerine oturmadığı veya kapsam ve sınırlarının belirginleşmediği görülüyorsa da -tekâmül aşamasında olan her ilimde olduğu gibi- ilk dönem eserlerinden mükemmel olmaları beklenemez. Müfessir, hemen hemen her konuda ihtisar yoluna gitmiş, tekrarlardan sakınmaya çalışmış, konuya dair ihtilaflara ve tartışmalara girmemiş ve bu tür ayrıntıların ilgili bilim dallarında mevcut olduğunu ifade ederek tefsir ilminin bu konuların tartışılacağı saha olmadığına işaret etmiştir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

Abdulmevcûd, Adil Ahmed, vd., *“Mukaddime” (Ebû Hayyân el-Endelusî, el-Bahru'l-Muhît içinde I, 8-144 arası)*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, vd., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1993.

el-'Amrî, Ali Said Muhammed, *el-İhtisar fi't-Tefsîr Dirâsetun Nazariyyetun ve Dirâsetun Tatbikiyyetun 'alâ Muhtasar İbn Ebî Zemenîn li Tefsîri Yahyâ b. Sellâm ve el-Beğaviyyu li Tefsîri's-Sa'lebî* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Kulliyetu'd-Da'veti ve Usûli'd-Dîn, Suudi Arabistan 2004.

- Abdullah, Hanân İbrahim, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû fi't-Tefsîr min Hilâli İhtisârihi li Tefsîr Yahyâ b. Sellâm*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmi'atu Ummu Dermân, Hartûm 2009.
- Birişik, Abdülhamid, "İsrâiliyat" (Tefsir), *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/199-202.
- Brockelman, Carl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (I-VI)*, Ararçaya çev. Abdulhalim en-Neccâr, Dâru'l-Me'ârif, 4. Baskı, Kahire 1977.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Mugîre, *el-Câmi'u's-Sahîh: Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Dimaşk/Beyrut 2002.
- Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Basılmamış doktora tezi), Süleyman Demirel ÜSBE. Temel İslam Bilimleri Abd., Isparta 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Yahya İbn Sallâm ve Tefsirdeki Metodu*, AÜİF Yay., Ankara 1970.
- ....., *Tefsir Tarihi (I-II)*, DİB Yay., Ankara 1988.
- ....., "Yahyâ İbn Sellâm" *DİA*, İstanbul 2013, XLIII/263-264.
- Çakan, İ. Lütfü; Eroğlu, Muhammed, "Abdullâh b. Abbas b. Abdülmuttalib", *DİA*, İstanbul 1988, I/76-79.
- ed-Dânî, Osman b. Saîd el-Mukri' Ebû 'Amr, *es-Suneni'l-Vâride fi'l-Fiten ve Ğavâilihâ ve's-Sâ'ati ve Eşrâtihâ (I-VI)* thk. Rıdâullâh b. Muhammed İdris el-Mubârekfûrî, Dâru'l-'Âsime, 1. Baskı, Riyad 1416.
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddîn, *Tabakâtu'l-Mufessirîn li'd-Dâvûdî (I-II)*, thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1983.
- ed-Dervîş, Muhyiddîn, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânihi (I-X)*, el-Yemâme, Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-İrşâd, 3. Baskı, Beyrut 1992.
- Ebû Hayyân el-Endelusî, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît (I-VIII)*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, vd., Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1993.
- el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzî, Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Baskı, Medine 1997.

- Ekin, Yunus, “Endülüs Tefsir Geleneği”, *Sakarya ÜİFD*, Sakarya 2001, Sayı: 3, 247-266.
- el-Estal, ‘Abdulcevâd Muhammed, *Menhecu’l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîz* (Baasılmamış yüksek lisans tezi), el-Câmi‘atu’l-İslâmiyye, Gazze 2006.
- Fikret, Muhammed ‘Âsîf, “İbn Ebî Zemeneyn”, *Dâiretu’l-Me‘ârifi Bozorgi İslâmî (Ansiklopedi)*, Tahran 1368, VI/675.
- Hallâf, Muhammed ‘Abdolvahhâb, “el-Fakîh İbn Ebî Zemenîn ve Mahtûtatu Muntehabu’l-Ahkâm”, *Mecelletu Ma’hedi’l-Mahtûtâti’l-‘Arabiyye*, Kuveyt 1986, XXX/1, s. 211-265.
- el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh, *Mu‘cemu’l-Buldân (I-V)*, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- el-Hanbelî, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb (I-X)*, thk. Abdulkadir el-Arnâvût, Mahmud el-Arnâvût, Dâru İbni Kesîr, 1. Baskı, Beyrut 1986.
- Havle Mustafa Abdurrahman, *İntikâât İbn Ebî Zemenîn et-Tefsîriyye fî Dav’i Ekvâli Eimmeti’t-Te’vîl Dirâsetun Tefsîyyetun Mukâranetun fi’l-Eczâ’ 10-12 mine’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Câmi‘atu Ummu Dermân el-İslâmiyye Kulliyetu Dirâsâti’l-‘Ulyâ Kulliyetu Usûli’d-Dîn Kısmı’t-Tefsîr ve ‘Ulûmu’l-Kur’ân, Sudan 2012.
- İbn ‘Atiyye, Ebû Muhammed ‘Abdulhak b. Ğâlib, *el-Muharreru’l-Vecîz*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı Beyrut 2002.
- İbn ‘Ukkâşe, Ebû Abdillâh Huseyn, *Mukaddimetu’t-Tahkîk (İbn Ebî Zemenîn’in Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz (I-V) adlı eserinin içinde 5-101.)*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn b. ‘Ukkâşe ve Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûk el-Hadîse li’t-Tabâ‘ati ve’n-Neşr, 1. Baskı, Kahire 2002.
- İbn Battâl, Ebu’l-Hasen Ali b. Halef b. ‘Abdumelik el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî (I-XI)*, thk. Yâsir b. İbrahim, İbrahim İbnu’s-Sabîhî, Mektebetu’r-Ruşd, 2. Baskı, Riyad 2003.

- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, *Kitâbu's-Sıla (I-III)*, thk. Şerif Ebû'l-
'Alâ el-'Adevî, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye 1. Baskı, Kahire 2008.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Riyâdu'l-Cenne bi Tahrîci
Usûli's-Sunne*, thk. Abdullâh b. Muhammed b. Abdurrahîm b. Huseyn el-Buhârî,
Mektebetu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye 1. Baskı, Medine 1994.
- ....., *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz li İbn Ebî Zemenîn (I-V)*, thk. Ebû Abdillâh Huseyn
b. 'Ukkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâ'ati
ve'n-Neşr, 1. Baskı, Kahire 2002.
- ....., *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasarı Tefsîri Yahyâ İbn Sellâm (I-II)*,
thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî,
Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2003.
- İbnu'l-Hatîb, Lisânu'd-Din, *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta (I-IV)*, thk. Muhammed Abdullâh
Ğinân, Mektebetu'l-Hâncî, 1. Baskı, Kahire 1975.
- el-Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl b. Musa es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîb el-Mesâlik (I-
II)*, thk. Muhammed Sâlim Haşim, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut
1998.
- el-Kenûnî, Abdusselâm b. Ahmed, *Muhtasarı Tefsîri Yahyâ b. Sellâm li Ebî Abdillâh
Muhammed İbn Ebî Zemenîn*, (Basılmış yüksek lisans tezi), Matba'atu Altobrîs,
Câmi'atu Karaviyyîn, Tıtvân 2001.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed İbn Ebî Bekr, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-
Kur'an (I-XXIV)*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Muhammed Rıdvan
'Araksûsî, Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 2006.
- Kandemir, M. Yaşar, "Saîd b. Müseyyeb", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/563-564.
- Karataş, Ali, "Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebi Zemenîn (324-399/935-
1008)", *Atatürk ÜİFD*, Erzurum 2013, Sayı: 40, s. 295-318.
- Kesler, Muhammed Fatih, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI/442-443.
- Köse, Saffet, "İbn Ebû Zemenîn", *DİA*, İstanbul 1999, XIX/449.
- Kutlu, Enise, *İbn Atiyye'nin el-Muharrerü'l-Veciz İsimli Eserinde Kur'an İlimleri'ne
Yaklaşımı*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), DEÜ. SBE., İzmir 2007.

- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım, *Şeceratu'n-Nûr ez-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye (I-II)*, thk. Abdulmecîd Hayâlî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 2002.
- İbn Farhûn, el-Mâlikî, *ed-Dîbâcu'l-Mezheb fî Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâi'l-Mezheb (I-II)*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr, Dâru't-Turâs li't-Tab'î ve'n-Neşr, Kahire [ts.].
- el-Meşîni, Mustafa İbrahim, *Medresetu't-Tefsîr fî'l-Endelus*, Beyrut 1986.
- el-Murşid, Erîc binti Osmân b. İbrahim, *Tatâbuk en-Netâic et-Tasaffuh el-Mesâil es-Sarfiyye ve'n-Nahviyye fî Tefsîr İbn Ebî Zemenîn (ö. 399) Cem'an ve Dirâseten* (Basılmamış doktora tezi), Câmi'atu İmâm Muhammed Kulliyetu'l-Luğati'l-'Arabiyye, Riyad 2014.
- Nuveyhîd, Âdil, *Mu'cemu'l-Mufessirîn min 'Asri'l-İslâm ve hatte'l-'Asri'l-Hâdir (I-II)*, Muessesetu Nuveyhid es-Sakâfiyye, 3. Baskı, Beyrut 1988.
- er-Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, *Menhecu'l-Medreseti'l-Endulusiyyeti fî't-Tefsîr*, Mektebetu't-Tevbe, Suudi Arabistan 1997.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Eybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât (I-XXIX)*, thk. Ahmed el-Arnâvût, Tezekkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, Lübnan 2000.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî (I-X)*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, Câmi'atu Melik Suud, Suudi Arabistan 1991.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, 1. Baskı, Kahire 1976.
- Şelebî, Hind, *Muhakkikin girişi (Tefsîru Yahyâ b. Sellâm içinde s. 7-46 arası)*, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm (I-II)*, thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1425/2004.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 2000.
- et-Tahhân, Mahmud, *Tefsîru Mustalahi'l-Hadîs*, Mektebetu'l-Me'ârif, 9. Baskı, Riyad 1996.
- Ünver, Mustafa, *Tefsirde Öteki Celâleyn'de İsrailiyyat*, Sidre Yay., Samsun 2008.

Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerıyyâ b. Ebî Sa‘lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm (I-II)*, thk. Hind Şelebî, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1425/2004.

ez-Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A‘lâmi’n-Nubelâ (I-XXV)*, thk. Şu‘ayb el-Arnâvût vd., Muessesetu’r-Risâle, 11. Baskı, Beyrut 1996.

....., *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyât el-Meşâhîr ve’l-A‘lâm (I-XVII)*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut 2003.

ez-Zirıklî, Hayruddîn, *el-A‘lâm (Kâmûs Terâcim) (I-VIII)*, Dâru’l-‘İlmi’l-Melâyîn, 15. Baskı, Beyrut 2002.